

**BURYAKOVNING – TOSHKENT TARIXI HAQIDAGI
ARXEOLOGIK IZLANISHLARI VA TADQIQOTLARI**

BURYAKOV - ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND
RESEARCH ON THE HISTORY OF TASHKENT
БУРЯКОВ – АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И
ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ТАШКЕНТА.

Irbolayeva Iroda Sodiqjonovna

*Namangan Davlat Universiteti Tarix fakulteti
70220401 Arxeologiya mutaxassisligi magistranti*

Telefon: +998949088601

quyosh0817@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada Toshkent tarixini o'rganishdagi arxeologik va toponimik manbalar asosida ma'lumotlar bayon etilgan. Ma'lumotlar xitoy, turkiy va yevropalik tadqiqotchilar asarlari bilan birga Buryakovning arxeologik va geologic o'rganishlaridagi malumotlar ham keltirib o'tildi. Foydalanuvchilar uchun maqolada aniq manbalar asosida xulosalar keltirildi.

Annotation: This article presents information based on archeological and toponymic sources in the study of the history of Tashkent. Along with the works of Chinese, Turkish and European researchers, information from Buryakov's archaeological and geological studies was cited. For users, the article provides conclusions based on specific sources.

Аннотация: В данной статье представлены сведения, основанные на археологических и топонимических источниках при изучении истории Ташкента. Наряду с работами китайских, турецких и европейских исследователей приводились данные археологических и геологических исследований Бурякова. Для пользователей в статье представлены выводы на основе конкретных источников.

Kalit so'zlar: "Feruzatosh", "Tosh", "Tosh mamlakati", E. Shevann, E. Pulleyblenk, A. Aalto, K. E. Bosworth, K. Pujol, M. Comparetti, N. Ya. Bichurin, "жимчужный камень", Yu. F. Buryakov, Mahmud ibn Vali, "Bahar al-asrar fi manokib al-akhyar", K. Shoniyo'zov.

Key words: "Turquoise stone", "Stone", "Stone country", E. Shevann, E. Pulleyblenk, A. Aalto, K. E. Bosworth, K. Pujol, M. Comparetti, N. Ya. Bichurin, "jimchujnyu kamen", Yu. F. Buryakov, Mahmud ibn Vali, "Bahr al-asrar fi manokib al-akhyar", K. Shaniyo'zov.

Ключевые слова: «Бирюзовый камень», «Камень», «Каменная страна», Э. Шеванн, Э. Пулейбленк, А. Аалто, К. Э. Босворт, К. Пуйоль, М. Компаретти, Н.

Я. Бичурин, «джимчужный камень». , Ю.Ф.Буряков, Махмуд ибн Вали, «Бахр аль-асрар фи манокиб аль-ахьяр», К.Шанизов.

Choch – Toshkent vohasining yozma manbalar orqali yetib kelgan eng qadimiy nomlaridan biri sifatida ma'lum. Ushbu nom zamirida qanday so'zlar yashiringan-u voqa tarixi bilan qay darajada bog'liq. Hozirda shu nomga o'xshash atamalar lug'atimizda mavjudmi?

Keyingi yillarda olimlaimiz orasida Choch nomi aslida "tosh" yoki "Feruza toshi" ma'nosidagi turkiy so'z yotishi haqidagi qarashlari ancha keng yoyilgan. Aslida vohaning qadimiy nomi aynan "tosh" nomi bilan bo'liqligi ancha vaqtlardan beri xorijlik tadqiqotchilar asarlaridan joy olgan bo'lsada, ayrim tadqiqotchilar bu fikrga qo'shilmaganlar. Ta'kidlash joizki, "choch" so'zi etimologik jihatdan har tomonlama tahlil qilinmagan. Shu bois mazkur masala bo'yicha ilmiy bahslar hali davom etmoqda.

Toshkent vohasining qadimiy nomlaridan biri o'laroq, milodiy V asrdan boshlab, xitoy yilnomalarida Shi yoki Shi-go atamasi uchrashi va uning lug'aviy jihatdan uchrashi va "Tosh", "Tosh mamlakati" ma'nosini bildirishi voqa tarixi bilan shug'ullangan tadqiqotchilar e'tiborini tortmasdan qolmadi. Sababi xitoy yilnomalaridagi "Tosh mamlakati" atamasi qariyb ming yildan beri yozma manbalarda Toshkent, Toshkand shakllarida uchrab, to hozirgacha ham shaklan, ham mazmunan o'zgarmay kelayotgan voqa nomi orasida qandaydir bog'liqlik borligi ko'rinib turardi. Jumladan har ikkala nomdagi o'xshshlikka birinchilardan bo'lib e'tibor qaratgan fransuz sharqshunosi E.Shevann ularning qadimiy turkcha "tosh" so'zi bilan bog'lagan edi¹. Xitoy manbalarida Toshkent vohasiga nisbatan qo'llanilgan Shi atamasini turkiycha "tosh"so'zi bilan bog'lash mantiqli ekanligi haqidagi fikr keyinchalik ham E.Pulleyblenk, A.Aalto, K.E.Bosvort, K.Pujol, M.Komparetti kabi bir qator evropalik sharqshunos (asosan xitoyshunos) olimlar tomonidan qo'llab-quvvatlangandi va rivojlantirildi².

Mazkur nuqtai nazarlar ancha-muncha daraja o'z tasdig'iga ega bo'lsa ham, fikrimizcha voqa nomining dastlab aynan Choch deb atalishi, keyinchalik esa uning o'rnini "Tosh mamlakati" (V asr), "Toshkent" (XI asr) nomlari olishining zamirida xorijlik olimlarning fikrlaridan bir oz farqliroq bir tarixiy voqelik yotadi. Ta'kidlash joizki, ilk tadqiqotlarimizda IX-X asrlarga taalluqli turkiy (uyg'urcha) xujjatlar va Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida (XI asr) "feruza, qilmmatbaho tosh" ma'nosida uchraydigan cas/cec (chash/chech) so'zlariga asoslanib, ular bilan Toshkent vohasining qadimiy nomi bo'lmish Choch orasida yaqinlik borligi yozilgan.

¹Максудов, Бабаяров Г.К. Этимология топонима Чач Столтце Узбекистана Ташкенту 2200 лет. Труды международной научной конференции. Т., 2009. С. 199-205.

²Chavannes, 1903: 140-141.

Toshkent vohasining qadimiyatini arxeologik tadqiqotlar orqali tadqiq qilgan akademik Yu.F.Buryakov Choch nomini shakllanishida vohaning janubiy-sharqidagi tog'larda mashhur se-se toshi qazib olinishi haqidagi ma'lumot ham tasqilashini aytib o'tdi. Olimning fikricha, ushbu ma'lumot N.Ya.Bichurin tarjimalarida "ЖИМЧУЖНЫЙ КАМЕНЬ" ("marvarid tosh")³ shaklida berilgan bo'lsa-da, aslida, gap "feruza" toshi haqida boradi⁴. Shu tariqa Buryakov, arxeologik va geologik tadqiqotlar natijasida va xitoy yilnomasidagi ma'lumotlarga, shuningdek, Abu Rayhon asarlarida qayd etilgan voha konlarining Feruza toshidan yasalgan bezaklar Sharq bozorlarida yuksak qadrlanishi haqidagi dalillarga asoslanib, voha nomi ostida ba'zi tadqiqotchilar ilgari surgandek "Tosh qal'a" emas balki, "qimmatbaho tosh" ma'nosini yotishi haqidagi fikrlarni ko'tarib chiqdi. Shu o'rinda Yu.F.Buryakov fikrlarining ahamiyatli tarafi shundaki, vohada Feruza toshi qazib olinishi natijasida tog'-kon xo'jaligining taraqqiy etishi aynan Qovunchi madaniyati (mil.avv. III-II-mil.IV-V asrlar)ning rivojlanish davriga to'g'ri keladi. Bu esa ulka va davlat nomi sifatida kadimgi turkcha Choch - se-se suzi shakllanishiga olib kelgan, deb taxmin kilishga asos beradi. Darvoqe, Maxmud ibn Vali "Baxr al-asror fi manokib al-axyar" (XVII asr) nomli asarining Shosh moddasida voxaning Turkistonga qarashli ekani qayd etilib, uning Choch deb ham atalishi, hozirda esa Toshkent nomi bilan mashxurligi ta'kidlanadi. Va bu yerdagi tog'larda feruza, temir va qalay konlari ("ma'dani Feruza va ohan va arziz") mavjudligi, biroq hozirda ulardan foydalanilmasligi eslatib o'tiladi⁵.

Demak, mazkur ma'lumotlardan ayon bo'ladiki, Choch qadimda va o'rta asrlarda o'ziga qushni xududlardan farqi o'laroq, qimmatbaho tosh - feruzasi bilan mashhur bo'lgan va shu asosda voha nomi shakllangan. Bu esa milodiy mingyillikning ilk yarmida xitoyliklar voha nomini Chjeshi va Shi shakllarida qayd etar ekan, uning mahalliy nomi "qimmatbaho tosh" yoki "tosh" ma'nosini bildirishidan xabardor bo'lishgan, deb -hisoblashga imkon beradi. Garchi to'laqonli asoslab berilmagan bo'lsa-da, akademik K. Shoniyozov Toshkent vohasining eng qadimiy nomi sifatida xitoy yilnomasi "Syan Xan shu" (mil. av. 206 - mil. 25 yy.)da Yuyeni, Yuyni yoki Yuni shakllarida qayd etilgan toponimlarni ifodalovchi iyerogliflardan ba'zilarida voha nomi yashiringaniga e'tibor qaratgan edi. Olimning ta'kidlashicha, xitoyshunos tadqiqotchilar tomonidan qadimgi xitoy tilida "yuy" - nefrit, yashma kabi qimmatbaho toshlar, "ni" esa "shahar, qo'rg'on" ma'nosini bildirishi aniqlangan bo'lib, Yuy va Ni shahar, qo'rg'on so'zi bilan qo'shilib ketgan taqdirda (Yuyii), "Tosh shahar" (tub ma'noda "tosh konli shahar yoki viloyat") atamasi kelib chikadi⁶. Faqat voha bilan bog'liq Yuyni atamasi xitoy yilnomalarida aynan shu ma'noda uchramasligi K.

³ Вобойоров 2005: 123-124.

⁴ Буряков, 2007.63.

⁵ Maxmud ibn Vali, 1977: 56, il. 1 2 ,194b-195a

⁶ Shoniyozov K., 1990: 43-44.

Shoniyo'zovning mazkur fikri munozarali ekanligidan darak beradi. Shu o'rinda A. Xo'jayev tomonidan bildirilgan "Yuni so'zining qadimgi o'qilishi asosida maxalliy Qang' nomi yotadi. Boisi, ushbu atamaning ilk qismi qadimgi xitoychada Yu, aslida, Keang (Keang), ikkinchi qismi- ni esa niyek (niek) shaklida o'qilgan bo'lib, uni Keangniyek tarzida tiklash mumkin. Shu tariqa Yuni-Keangniyekni Qang' nomining xitoycha berilishidir, deb hisoblash lozim" mazmunidagi fikrlar diqqatga sazovordir⁷.

Aftidan, xitoy yilnomachilari o'z asarlarida Choch vohasi tarixini aks ettirish mobaynida, bir tomondan, vohaning maxalliy nomini xitoy tiliga Yuni, Yuyni, Shi shakllarida o'girishgan (kalka qilishgan) bo'lsa, ba'zan esa (Chjechji), ^ (Chjechje), (Chjeshi), (Chjesze) shakllarida fonetik jihatdan asliga yaqin atamalar orqali berishga harakat qilishgan. Ehtimol, xitoyliklar voha nomini o'z tillariga tarjima qilmasdan, asliyatni saqlashga urinishar ekan, ba'zan yuqorida keltirilgan iyerogliflarning birinchi qismidagi "chje" so'zini - "toshli, tosh bilan alokali" degan ma'nolarni ifodalovchi iyeroglifni bejiz tanlamagandir⁸.

Darvoqe, bir qator tadqiqotchilar fikricha, miloddan avvalgi III asrda markaziy hududi Toshkent vohasi va atroflarini o'z ichiga olgan davlat nomi bo'lmish Qang' (xitoy yilnomlarida Kangyuy) so'zining asosida ham "tosh" so'zi yotadi. Ya'ni mazkur atama xind-yevropa tillariga mansub qadimgi to'xor tilidagi kank so'zidan shakllangan bo'lib, "tosh" degan ma'noni bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Максудов, Бабаяров Г.К. ЭТИМТОЛОГИЯ ТОПОНИМА ЧАЧ Столтце Узбекистана Ташкенту 2200 лет. Труды междуранодной научной конференции. Т., 2009. С. 199-205.
2. Chavannes, 1903: 140-141.
3. Boboyorov 2005: 123-124.
4. Буряков, 2007.63.
5. Maxmud ibn Vali, 1977: 56, il. 1 2 ,194b-195a
6. Shoniyo'zov K., 1990: 43-44.
7. Xodjayev, 2009 (I):6 3 -6 S
8. Xodjayev, 2 0 0 6 :1 1 8 - 119

⁷ Xodjayev, 2009 (I):6 3 -6 S

⁸ Xodjayev, 2 0 0 6 :1 1 8 - 119.